

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА
АКАДЕМІЯ»
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Кваліфікаційна робота

освітній ступінь – бакалавр

**на тему: "Воєнні та дипломатичні змагання Речі Посполитої з
Московським царством 1632-1634 рр."**

Виконала: студентка 4-го року навчання,
Спеціальності 032 «Історія та археологія»

Освітньої програми «Історія та археологія»
Муравська Олександра

Науковий керівник: Тетяна Григор'єва,
кандидат історичних наук, доцент

Рецензент: Савченко О.О., к.і.н., старший науковий співробітник Національного
музею історії України

Кваліфікаційна робота захищена
з оцінкою «_____»
Секретар ЕК _____
«_____» _____ 2021 р.

Київ-2021

Декларація
академічної доброчесності
студента/ студентки НаУКМА

Я, _____ Муравська Олександра Олександрівна _____,
студент(ка) _4_ року навчання факультету гуманітарних наук _____,
спеціальність _____ Історія та археологія _____,
адреса електронної пошти _____ muravska2712@gmail.com _____

- підтверджую, що написана мною кваліфікаційна/магістерська робота на тему «Воєнні та дипломатичні змагання Речі Посполитої з Московським царством 1632-1634 рр.» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених пунктами 3.1.1-3.1.6 Положення про академічну доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомлений/ ознайомлена;
- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;
- згоден/ згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, у будь-який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи Unicheck.
- згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

24.05.2021

Муравська О.О.

Дата

Підпис

Прізвище, ініціали

Анотація

Муравська О.О. Воєнні та дипломатичні змагання Речі Посполитої з Московським царством 1632-1634 рр.

Кваліфікаційна робота на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра за напрямом 032 – Історія та археологія. – Національний університет «Києво-Могилянська академія». – Київ, 2021.

Кваліфікаційна робота є першим дослідженням дипломатичних стосунків в режимі поля бою між Річчю Посполитою та Московією. Робота присвячена аналізу щоденників Смоленської війни (1632-1634 рр.). Має на меті представити практики примирення в умовах війни (неписані закони війни) та визначити їх типовість або нетиповість.

Для розкриття теми було залучено щоденник Яна Москожовського, упорядкований Александром Рембровським та щоденник Смоленської кампанії Владислава IV 1633-1634 рр., упорядкований Мирославом Нагельським. В роботі представлений контекстуальний розділ та аналіз вищезазначених джерел. Також, надано карту для демонстрації кордону, що встановився в результаті описуваної війни.

Це дослідження проливає світло на інший бік війни: не лише тактики та стратегії, які звично бачити у дослідженнях на військову тематику, а саме спроби зробити з ворога — якщо не друга, то хоча б неворога. Зрештою, завдяки обраному ракурсу робота є унікальною серед інших досліджень такої тематики.

Зміст

Вступ	2
Розділ I. Смоленськ як причина конфліктів Московського царства та Речі Посполитої .	6
I.1. Генеза конфлікту за Смоленськ	6
I.2. Передумови та перебіг Першої Смоленської війни (1609-1618 рр.).....	8
Розділ II. Друга Смоленська війна (1632-1634 рр.)	13
II.1.Хід воєнних дій Другої Смоленської війни	13
II. 2. Встановлення кордонів на основі Полянівського миру (1634 р.)	18
Розділ III. Практики примирення на завершення Другої Смоленської війни	22
III.1. Попередні перемовини: предмет та обставини	22
III.2. Обмін полоненими	25
III. 3.Організація переговорів: спосіб та рівень контактів	28
III.4. Ритуал примирення	30
Список використаних джерел та літератури	36
Додатки	38

Вступ

Початок XVII ст. ознаменувався загостренням конфлікту Речі Посполитої та Великого князівства Московського за києво-руську спадщину. Зокрема, монархи обидвох держав заявляли свої династичні права на Сіверщину, Смоленщину та Чернігівщину. Разом з тим, ці землі мали велике стратегічне значення. Наприклад, Смоленську фортецю дослідники метафорично називають “Смоленською брамою”, оскільки володіння нею надавало стратегічну перевагу для подальшого наступу у спробах здобути й утримати руські землі.

Дві війни за Смоленськ (1609-1618 рр.; 1632-1624 рр.) можна віднести до великих міжнародних конфліктів, до розв’язання якого опосередковано були залучені також королівство Швеція та Османська Імперія. Завершення конфлікту ознаменувалось укладенням Полянівського договору (1634 р.) у форматі «вічного миру». Окрім врегулювання суто практичних питань, як-от володіння тими чи іншими територіями, завершення такого конфлікту вимагало примирення між колишніми супротивниками. Неписані правила примирення співвідносилися з ранньомодерними суспільними нормами.

Наталя Старченко підкреслює, що одним з підставових уявлень ранньомодерного суспільства було уявлення про честь, яке вимагало дотримання неписаних законів врегулювання конфлікту як-от “затята помста супротивнику, визнаний спільнотою легітимний механізм очищення від образи”¹. Такі уявлення керували не лише повсякденними практиками окремих індивідів, але і суспільством загалом, а, отже, завершення конфліктів (у тому числі воєн) вимагало певних механізмів примирення, які б дозволяли нівелювати «образу», яка й призвела до конфлікту.

Мета цієї роботи полягає в тому, аби зробити крок у напрямку дослідження практик примирення, які завершували міжнародні конфлікти на

¹Старченко Н. Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI — XVII ст.). Київ: Laurus, 2014. С. 21-22.

прикладі укладення Полянівського миру 1634 р. Оскільки досі практики примирення між східноєвропейськими державами не ставали предметом окремого дослідження, це зумовлює **актуальність** цієї роботи.

З поставленої мети випливають такі **завдання**:

- Визначити причини початку конфлікту за Смоленськ між Великим князівством Московським та Великим князівством Литовським (пізніше – Річчю Посполитою).
- На основі сучасної історіографії простежити хід Другої Смоленської війни (1632- 1634 р.) та окреслити її результати.
- Дослідити практики примирення між Великим князівством Московським та Річчю Посполитою на завершення Другої Смоленської війни.

Об'єктом дослідження є воєнні та дипломатичні змагання Речі Посполитої з Московським царством у кінці XVI — першій половині XVII ст.

Предметом дослідження є практики примирення між Річчю Посполитою і Московським царством у першій третині XVII ст.

Як **методологічну базу** взято загальнонаукові принципи аналізу та синтезу і метод критичного аналізу джерел, а також метод насиченого опису та метод історичної герменевтики.

Хронологічними рамками дослідження є перша третина XVII ст.

За **історіографічну базу** для контекстуального розділу було взято масивну працю, яка повністю описує весь хід Смоленської війни(1632-1634 рр.), Даріуша Купіша². Також взято дві праці Владислава Годзішевського, одну присвячену стосункам Речі Посполитої та Московії під час правління Владислава IV³, а іншу

² Kupisz D. Smolensk 1632-1634. - Warszawa, 200. S.

³Godziszewski W. Polska a Moskwa za Władysława IV. - Krakow: Polska Akademia Umiejetnosci, 1930. 72 s.

— встановленню кордонів на основі Полянівського мирного договору⁴. Серед російської історіографії, ми звернулися до праці Дмитра Меньшикова, що присвячена літу 1633 р. Смоленської війни⁵. Також, для дослідження було залучено дослідження українського науковця Петра Кулаковського — зокрема, його праці “Українські землі під час Смоленської війни (1632-1634 рр.)”⁶ та “Полянівський мирний договір 1634 р. і спроби створення військового союзу між Річчю Посполитою та Московською державою”⁷.

Джерельною основою дослідження є два щоденники Другої Смоленської війни, опубліковані Александром Рембровським та Мирославом Нагельським. Перший щоденник⁸ належить перу Яна Теофіла Москожовського гербу Пілава⁹, 1633-1634 рр. брав участь в смоленській війні, як секретар гетьмана Криштофа Радзивіла. Коли Криштоф Радзивіл через хворобу покинув табір (з травня 1633 р.), він працював, в якості секретаря у Якуба Мадалінського. Через пана Москожовського проходили всі важливі документи, зокрема, військові інструкції, листи до думних бояр та Михайла Шейна. Оскільки пан Москожовський був “в центрі всіх подій”, його щоденник, а також листи до свого брата Анджея Москожовського, пронизані великою кількістю деталей, зокрема, копіями вищезгаданих листів та самого Полянівського трактату (червень 1634 р.)¹⁰. Другий щоденник анонімний, проте його автор виявляє добру обізнаність з

4 Godziszewski W. Granica polsko-moskiewska wedle pokoju polaniewskiego (wytoczona w latach 1634-1648). - Krakow, 1934. 96 s.

5 Меньшиков Д. Н. Затишье перед бурей. Боевые действия под Смоленском в июле—августе 1633 года // Война и оружие: Новые исследования и материалы. Материалы научно-практической конференции 12—14 мая 2010 г. —, 2010. — Ч. II. С. 103-119

6 Кулаковський П. Українські землі під час Смоленської війни (1632-1634 рр.). Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2014. С. 86-114.

7 Кулаковський П. Полянівський мирний договір 1634 р. і спроби створення військового союзу між Річчю Посполитою та Московською державою // Наукові записки. Сер: “Міжнародні відносини”. - 2010. - Вип. 2. - С. 3-21.

8 Rembrowski A. Dyarysz wojny moskiewskiej 1633 roku. Warszawa, 1895. 151 s.

9 Uruski S. Rodzina. Herbarz szlach ty polskiej. T. 11.— Warszawa: Księgarnia Gebethnera i Wolffa, 1914. S. 299-300.

10 Polski słownik biograficzny: y 52 tomach/ Wrocław, 1977. T. 22. S. 51-52.

ходом воєнних дій та мирних перемовин. До того ж видання містить низку листів до різних адресатів¹¹.

Структура роботи представлена трьома розділами, суголосними поставленим завданням, списком джерел та літератури і додатком, у вигляді карти, опублікованої Мирославом Нагєльським.

¹¹Nagielski M. Diariusz kampanii smolenskiej Władysława IV 1633-1634. - Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2006. 364 s.57-58

Розділ І. Смоленськ як причина конфліктів Московського царства та Речі Посполитої

І.1. Генеза конфлікту за Смоленськ

Протягом XVI-XVIII ст. на території східної Європи систему міжнародних відносин формували чотири великі держави: Річ Посполита, королівство Швеція, Велике Московське князівство (пізніше — Російська Імперія) та Османська Імперія¹². Про тяглість конфліктів Річ Посполитої (раніше окремо — Великого князівства Литовського (далі ВКЛ) і Корони польської) та Московського царства детально пише російський дослідник Борис Флоря. Він зазначає, що історія суперництва цих держав за окремі території бере початок ще у XV ст.. Зокрема, за “вічним миром” 1449 р. між ВКЛ та Московією більшість земель північно-східної та північно-західної Русі визнавалися належними Москві¹³. Після об’єднання більшої частини великоруських земель навколо Москви в 90-х роках XV ст., військовий потенціал цієї держави стрімко зріс, що дало змогу московським царям проголосити династичні права на належні ВКЛ українські та білоруські території як на спадщину Рюриковичів. В результаті такої політики на зламі XV-XVI ст. до складу Московії увійшли значна частина Сіверщини та Смоленщини. Саме після таких експансійних успіхів на початку XVI ст. Московія офіційно заявила, що не укладатиме мир із ВКЛ, доки до його складу входять “исконно русские земли”. До таких “исконно русских земель” відносили і Смоленськ¹⁴.

Чому ж Смоленськ мав таке важливе значення для обох держав? Польський дослідник Даріуш Купіш детально описав топографію та кліматичні особливості Смоленщини. Так він зазначає сприятливі кліматичні умови для господарства —

12Кулаковський П. Полянівський мирний договір 1634 р. і спроби створення військового союзу між Річчю Посполитою та Московською державою // Наукові записки. Сер: “Міжнародні відносини”. - 2010. - Вип. 2. - С. 3.

13Флоря Б. Н. Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI – начале XVII вв. Москва: "Наука", 1978. С. 11-12.

14 Там само. С.16-17.

завдяки неспекотному літу та сніжним зима¹⁵. Метафорична ж назва Смоленщини – “Смоленська брама” – характеризує транзитну роль цієї території з Центрально-східної Європи і до теренів сучасної Російської Федерації. Цей шлях був сприятливим для військових пересувань, а тому її називали “ключем” до Москви, або до Литви. Даріуш Купіш зазначає, що володіючи “Смоленською брамою”, Литва одержувала прямий вихід не тільки до Москви, а й до Твері і всієї північної Русі, а Московія – до західної Двіни¹⁶. Через Смоленщину проходили також важливі торгові шляхи, наприклад, варязький торговий шлях, який йшов через Київ і до Чорного моря (знаменитий шлях “із варяг у греки”), а також шлях, що йшов прямо до Москви через Дорогобуж.

Початки конфлікту за Смоленськ сягають часів правління московського царя Івана III, який титулував себе “З божої ласки владика цілої Русі”. Починаючи з 1404 р. Смоленськ належав Великому князівству Литовському, але у 1492 р. Іван III розпочав серію походів на Вязьму і Смоленськ, а протягом 1501-1503 рр. Московія здобула Сіверщину, Чернігівщину та східну Смоленщину, поступово наближаючись до самого Смоленська. Смоленськ вдалося опанувати вже Василю III у 1514 р., і з того часу його контролювала вже Москва¹⁷.

Польський дослідник Мирослав Нагельський пише, що з XV ст. через участь польського короля та одночасно великого князя литовського Казимира Ягеллончика в боротьбі за угорську та чеську корони, а також через загрози з боку Тевтонського ордену, дуже мало уваги приділялося східним кордонам з Московією. Проте активні дії Московії близько литовських кордонів, змусили звернути на себе увагу. Тактикою Московії було нападати на найбільш вразливі прикордонні містечка, які були набагато менше укріплені, аніж Смоленськ. Для того, аби розсіяти литовську оборону по всьому південно-східному кордону. В

15 Kupisz D. Smolensk 1632-1634. - Warszawa, 200. S.11-12

16 Там само. С. 12-13.

17 Там само. С. 13-15.

кампанії по поверненню Смоленщини брало участь 20-тисячне московське військо атакувало, що давало значні шанси на успіх ¹⁸.

До того ж низка чільних литовських магнатів, відчуваючи слабкість політики Ягеллончика, підтримували Івана III та добровільно переходила під його протекцію. Власне кажучи, період правління останнього Ягеллончика характеризується воєнними невдачами.

В другій половині XVI ст. цар Іван IV Грозний розпочав експансію в сторону Балтики, намагаючись завоювати належну Литві Лівонію.¹⁹ Дослідники вважають, що від територіальних втрат в ході Лівонської війни ВКЛ врятувала Люблінська унія 1569 р., оскільки фінансові можливості князівства були вичерпані, і саме скарбниця Корони Польської дозволила провадити активні воєнні дії²⁰. Отже, в ході Лівонської війни (1558 — 1583 рр.) Московія зазнала поразки і не лише поступилася в Лівонії, але й втратила Псков.²¹

I.2. Передумови та перебіг Першої Смоленської війни (1609-1618 рр.)

На початку XVII ст. як в Речі Посполитій, так і в Московії було досить нестабільне внутрішнє становище²². В Московії після смерті Івана IV Грозного до влади прийшов Борис Годунов, який не був сприйнятий боярством. В Речі Посполитій в цей час також була нестабільна ситуація, а саме — рокош Зебжидовського (1606-1609), завершення якого дозволило звернути увагу влади на події, що відбувалися на східних кордонах²³.

18 Nagielski M. Rywalizacja Rzeczypospolitej z Państwem Moskiewskim o dominację w Europie Środkowo-Wschodniej w XVI–XVII w.. - S. 87-88.

19 Kupisz D. Smolensk 1632-1634. Warszawa, 2001. S. 25-27.

20 Nagielski M. Rywalizacja Rzeczypospolitej z Państwem Moskiewskim o dominację w Europie Środkowo-Wschodniej w XVI–XVII w.. - S.97.

21 Козляков В. Смута в России. XVII век. - Москва: Омега-Пресс, 2007. - С. 13.

22 Деякі дослідники пов'язують початок смуги зі смертю Івана IV Грозного, проте також можна сказати, що Смута почалася ще за його життя. Про це детальніше читати Козляков В. Смута в России. XVII век. - Москва: Омега-Пресс, 2007. 562 с.

23 Kupisz D. Smolensk 1632-1634. S. 28.

В 1609 р. кількатисячна польська армія підступила до Смоленщини. Ціллю цього походу було здобути сам Смоленськ, оскільки місто було найбільш важливим стратегічним пунктом.

Облога Смоленська польськими військами продовжувалась з 1609- по червень 1611 р. - 21 місяць, в цей період війська Станіслава Жолкевського перемогли московсько-шведські війська під Калушем та змогли підійти прямо під Москву (облога Москви тривала з весни 1610 р. по 1612 р., коли відбулося антипольське повстання)²⁴.

Вище описані події першої Смоленської війни були визначними в стосунках між Московією та Річ Посполитою. Під осаджений Смоленськ в січні 1610 р. було надіслано московських гінців від імені бояр, які не підтримували Василя Шуйського (один із керівників держави під час Смути) зі спробою укласти мир. Умовою Сигізмунда III для укладення миру було те, що на московський престол сяде королевич Владислав (наступний король РП)— бояри погодились на це за своєю умовою, що він прийме православ'я . Оскільки московські бояри вважали, що присутність на троні королевича Владислава не допустить на трон другого Самозванця, 21 серпня 1610 року було укладено трактат між Станіславом Жолкевським (чия армія дійшла до Москви) та думними боярами. За умовами цього трактату (який передбачає мир), Владислав IV посідає московський царський престол, а також РП відходять назад всі землі, які були завойовані московськими військами з 1609 р.²⁵.

Сигізмунд III не хотів виконувати умов трактату (мова йдеться про перехід Владислава в православ'я), підписаного Станіславом Жолкевським, тому він продовжив штурм Смоленська²⁶ і в червні 1611 р. Смоленськ був взятий, після чого воєводу Шейна було взято в полон²⁷.

24 Kupisz D. Smolensk 1632-1634. - Warszawa, 2001. S. 29.

25 Там само. S.30.

26 Там само. S. 31

27 Там само. S. 29.

Вигнання польських військ від Москви відбулося в кінці 1612 р., після чого в березні 1613 р. було проведено Земський собор²⁸. Саме на цьому соборі було обрано нового царя Московії - Михайла Федоровича Романова, що стабілізувало внутрішньополітичну ситуацію. Також, власне, на цьому соборі було вирішено розпочинати кампанію по відвоюванню Смоленська²⁹.

В березні 1613 р. розпочалася окупація Смоленська московською армією, хоча міцні смоленські мури не піддавались, все ж осада міста продовжувалась. Для підтримки литовської армії, яка захищала Смоленськ, в 1614 р. ротмістр Александр Сапіга зміг доставити провіант до міста, чим врятував ситуацію³⁰. Облога Смоленська тривала до 1617 р., під Смоленськом в цей час відбувались невеликі військові сутички. На кінець 1614 р. обидві армії були ослаблені, через що ситуація під Смоленську зайшла в "глухий кут". В 1615 р. для підтримки осадженої фортеці, знову була успішна спроба доставити провіант, якої займався Станіслав Кішка³¹. Цього ж року більшість московських військ були направлені на протистояння рейду Лисовського, що значно розсіяло московську армію та надало їй вразливих місць³².

Контрнаступ польсько-литовських військ почав плануватися в квітні 1616 р. на Вальному сеймі, де було вирішено, що очолюватиме цю компанію королевич Владислав. Восени 1616 р. блокада була повністю знята, це відбулося через сильне виснаження московською армією та через, так звану, втрату військового духу. На початку 1617 р. московські війська намагались відновити

28 Tyszkowski K.. Wojna o Smoleńsk 1613-1615. Lwów, 1932. S.82-83.

29 Tyszkowski K.Wojna o Smoleńsk 1613-1615. Lwów, 1932. S.75

30.Смирнов Н. Очерки военной истории Смутного времени. Осада Смоленска 1613-1616 гг. // *История военного дела: исследования и источники. Специальный выпуск IV. Смоленские войны XV-XVII вв.* С.230.

31 Там само. С. 240.

32 Мова йдеться про масштабний наступ Александра Юзефа Лисовського, який в січні 1615 р. вирішив провести неорганізовані війська вглиб Московії. Сам наступ відбувся в кінці лютого, війська Лисовського пішли на Брянськ, одночасно з військами Станіслава Кішки, які пішли на Стародуб. Ці походи були зроблені з ціллю розсіяти московські війська та відволікти їх від Смоленська. (Зорин А. Великий рейд Александра Лисовского (март-декабрь 1615 г..Курск: Курский государственный областной музей археологии, 2008. С. 224-225)

свої позиції завдяки підкріпленню на чолі з князем Сулешовим та Прозоровським і до квітня цього ж року, вони відзначились незначними успіхами, такими, як захоплення в полон польсько-литовських військових керівників³³.

Власне, в травні 1617 р. Річ Посполита остаточно почала займати переможні позиції, тому в планах було здобути московський трон для королевича Владислава. Проте, польська армія на чолі з Яном Каролем Ходкевичем не змогла цього зробити, тому було вирішено підписати мирний договір³⁴.

Основною проблемою, чому програла московська армія, була в тому, що московська армія розраховувала на ефект неочікуваності, а не на спеціальну підготовку. Тобто можна сказати, що московська армія не мала спеціального спорядження для осади мурів, не мала достатньо кількості військ, а також в останній рік осади московські сили були розпорошені по всій лінії оборони, що значно зменшило їхній шанс на перемогу³⁵.

31 жовтня 1618 р. розпочалися переговори на річці Пресня, що знаходиться поблизу Москви. Фактичні переговори відбулися між двома делегаціями в Деуліні (нині — це місто Деуліно, Московської обл., Росія), де власне і було укладено остаточне перемир'я³⁶, яке повинно бути дійсним з 11 грудня 1619 р. до 3 січня 1633 р³⁷. Очевидно, що для Москви це було вимушеним кроком, оскільки королевич Владислав не відмовився від титулу московського царя, а, відповідно, Річ Посполита ще не визнавала царя Михайла Федоровича Романова (1596 — 1645 pp) — московським правителем³⁸.

33 Смирнов Н. Очерки военной истории Смутного времени. Осада Смоленска 1613-1616 гг. С. 248-249.

34 Kupisz D. Smolensk 1632-1634. - Warszawa, 2001. S. 32.

35.Смирнов Н. Очерки военной истории Смутного времени. Осада Смоленска 1613-1616 гг. // *История военного дела: исследования и источники. Специальный выпуск IV. Смоленские войны XV-XVII вв.* С. 206-260.251-252.

36Nagielski M. Rywalizacja Rzeczypospolitej z Państwem Moskiewskim o dominację w Europie Środkowo-Wschodniej w XVI–XVII w.. S.103-104.

37 Kupisz D. Smolensk 1632-1634. Warszawa, 2001. S. 32.

38 Кулаковський П. Українські землі під час Смоленської війни (1632-1634 pp.).Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2014. С. 86.

За цим перемир'ям Річ Посполитій відходили Смоленщина, Сіверщина та Чернігівщина, з цих територій повинні були вийти московські війська. Також, однією з умов був обмін замків та міст, які були зайняті військами кожної з держав. Мається на увазі, якщо на польсько-литовських територіях залишилися замки та міста окуповані московськими військами, то їх можна обміняти на замки та міста окуповані польсько-литовськими військами на території Московії. Таким чином, за повернення Борисова, Козельська, Можайська, Массальська, Мощерська та В'язьми московський цар віддавав Стародуб, Почеп, Попову Гору, Невель, Себеж та Красне до складу Речі Посполитої³⁹. Варто зазначити, що з нововстановленим кордоном Річ Посполита мала стратегічну перевагу, оскільки тепер від кордону до В'язьми було 25 км, а до Москви всього 250 км⁴⁰.

Одним із пунктів цього перемир'я була вільна торгівля для купців обох держав, а також обмін полоненими. Серед московських бранців, які були звільнені в такий спосіб, значилися смоленський воєвода Михайло Шейн та батько московського царя, патріарх Філарет⁴¹.

39 Kupisz D. Smolensk 1632-1634. - Warszawa, 2001. S.32.

40Nagielski M. Rywalizacja Rzeczypospolitej z Państwem Moskiewskim o dominację w Europie Środkowo-Wschodniej w XVI–XVII w.. S.104

41 Kupisz D. Smolensk 1632-1634. Warszawa, 2001. S.32.

Розділ II. Друга Смоленська війна (1632-1634 рр.)

II.1. Хід воєнних дій Другої Смоленської війни

Під час першої Смоленської війни король Сигізмунд III (1566-1632 рр) скористався нестабільним становищем в Московії, завдяки чому зміг відвоювати Смоленськ. У 1632 році уже Московія скористалася нестабільністю періоду міжкоролів'я в Речі Посполитій.

Протягом 1620-1630-х рр. московський уряд займався покращенням військової спроможності своєї армії, її реформами. Також, після завершення московсько-шведської (1590-1595 рр.) війни, відбулося зближення Москви і Швеції, чиї інтереси суперечили зовнішньополітичним інтересам Речі Посполитої. Про це, зокрема, свідчить обмін посольствами між ними, а також обговорення перспективи оселити московського посла-резидента в Швеції⁴². Проте до укладання договору не дійшло - цей союз офіційно не був формалізованим, через смерть шведського короля Густава Адольфа, оскільки наступний шведський король не підтримував планів попереднього⁴³.

Тому, у 1632 році Московія спробувала знайти нового союзника в особі Османської імперії, але й тут зазнала невдачі⁴⁴. Проте в цьому ж році на таємній нараді боярів з патріархом Філаретом та царем, було офіційно вирішено оголошувати війну, про що було оповіщено Річ Посполиту гінцем⁴⁵. Елекційний сейм (8 листопада 1632 р.), на якому обирали нового короля Владислава IV Вази відбувався в умовах, коли війська Михайла Шейна підступали до кордонів Речі Посполитої. На тому ж самому елекційному сеймі обговорювалися плани щодо оборони кордонів, можливо з трьох сторін: зі Швеції, Московії та Османської Імперії⁴⁶.

42 Детальніше про це пише Столпаков Б. О новациях в дипломатии России конца первой трети XVII столетия. С.66-70.

43 Столпаков Б. О новациях в дипломатии России конца первой трети XVII столетия. С.66

44 Kupisz D. Smolensk 1632-1634. Warszawa, 2001. S. 48.

45 Там само. S.45

46 Там само. S.125.

В Смоленській війні стикнулося дві армії: польська під командуванням Владислава IV (1595- 1648 рр) та московська під командуванням боярина Михайла Борисовича Шейна (бл. 1570-х рр.- 1634 р.). На початку жовтня 1632 року московські війська перетнули литовський кордон, в напрямку Дорогобужа.

Утім, до війни Річ Посполита була не готова і великий гетьман литовський Лев Сапіга (1577 - 1633 рр.) зі своєї власної скарбниці виділив 31 тис. злотих на оборону Смоленська. Литовський польний гетьман Криштоф Радзивілл (1585- - 1640 рр) також виставив на власний кошт 1000 солдат, а в грудні 1632 р. вислав під Оршу 300 драгунів і 100 козаків зі своєї гвардії⁴⁷. Московські війська наступали, послідовно захоплюючи Сіверщину та Чернігівщину, впевнено рухаючись в бік Смоленщини. І майже 4 місяці (до кінця січня 1633 р.) польсько-литовській армії довелося відступати. Однак, поки армія М. Шейна рухалася до Смоленська, Річ Посполита встигла укріпити фортецю⁴⁸.

На думку російського дослідника Дмитра Меньшикова, в Смоленській війні найменш дослідженим періодом є саме літа 1633 р. Цей час він умовно називає “затишшям перед бурею”⁴⁹. Після невдалих штурмів московською армією Смоленська 26 травня та 10 червня, обидві армії припинили відкритий вогонь, відновлюючи свої сили. Не дивлячись на те, що активні військові походи припинились, невеликі сутички все ж продовжувались до кінця червня—обстріли Смоленська, а також осадні роботи (рились підкопи та будувались нові батареї)⁵⁰.

На початку липня польське військо, знаходилось в Красному (суч. м. Красний, Смоленська обл., Росія) під командування полковника Якуба Мадалінського, також припинило свої спроби нанести серйозні удари по

47 Kupisz D. Smolensk 1632-1634. Warszawa, 2001. S.126.

48 Nagielski M. Diariusz kampanii smolenskiej Wladyslaw IV. Warszawa, 2006. S.9-10.

49 Меньшиков Д. Н. Затишье перед бурей. Боевые действия под Смоленском в июле—августе 1633 года // *Война и оружие: Новые исследования и материалы. Материалы научно-практической конференции 12—14 мая 2010 г.* 2010. Ч. II. С. 105-119

50 Там само. С. 106.

московському війську. Це відбувалося тому, що багато невдалих спроб дати бій московському війську, а також нестача провіанту, значно знизили бойовий дух серед військових польської армії. До початку липня вищезгадане військо здійснювало невеликі вилазки за провіантом, проте 3 липня відбувся Катинський бій, який став переможним для московської армії, що ще сильніше погіршило становище польсько-литовського війська⁵¹. Після розгрому польської армії, Михайло Шейн за незрозумілих причин не скористувався її плачевним станом та можливістю остаточно розгромити Мадалінського, а проводив лише невеликі захоплення незначних військових в полон⁵².

До кінця літа 1633 р. чисельність московської армії Шейна стрімко знижувалась через бойові втрати, а також дезертирство. Причиною масового дезертирства було те, що в 1633 р. відбувся татарський набіг, що розорив південні повіти, що змусило солдатів втікати, аби рятувати своє майно. Зокрема, військо Семена Прозоровського, який воював під командуванням Шейна, з березня 1633 р. до серпня цього ж року зменшилось з 4 451 солдата до 1846⁵³.

17 серпня 1633 р. король Владислав прибув до Орші, після чого армія короля оточила московську армію і відтиснула московську облогу з боку Покровської гори. Втрата позиції на Покровській горі позбавило армію Шейна шансу на здобуття Смоленська, а подальше утримання облоги було б недоцільним⁵⁴. Остання спроба штурму міста 19 жовтня 1633 р. принесла армії Шейна найбільше втрат — польські дослідники зазначають співвідношення, як 3:1 на користь польської армії⁵⁵.

51 Меньшиков Д. Затишье перед бурей. Боевые действия под Смоленском в июле—августе 1633 года // *Война и оружие: Новые исследования и материалы. Материалы научно-практической конференции 12—14 мая 2010 г.* 2010. Ч. II. С. 106.

52 Там само. С. 107.

53 Там Само. С. 115.

54 Kupisz D. *Smolensk 1632-1634*. Warszawa, 2001. S.169-170.

55 Там само. S. 184.

Причиною капітуляції московської армії стало те, що війна була досить затяжною і масштабною, що вичерпало запаси царської скарбниці — простіше кажучи, в царя не вистачило грошей, щоб далі вести бойові дії⁵⁶. Переговори щодо встановлення перемир'я почали вестися з листопада 1633 р., коли московський цар дав розпорядження своїй армії про припинення облоги та початок ведення переговорів. На знак миру цар надіслав до Речі Посполитої гінця з групою військовополонених. Потім, 2-го лютого 1634 р. навзаєм з Речі Посполитої до Москви було відправлено двох гінців, яких було прийнято зі всіма почестями. Надісланий у відповідь царський гінець мав домовитись про місце і час початку мирних переговорів⁵⁷.

Проте сама капітуляція московського війська не знаменувала кінець війни: вздовж прикордоння від Двіни по Ворсклу все ще тривали бої, аби відтиснути московські війська чимдалі від кордону⁵⁸. Полки Вишневецького та Жолкевського оперували в районі Курська, полк гетьмана Казановського під В'язмою, Запорізькі козаки — біля Козілського, а польська армія підходила до Можайська і Ржева. В цей час армія Шейна була оточена під Смоленськом (це біля 10 тис. солдатів). Після капітуляції Шейна до лав королівської армії перейшло близько 1000 московських солдатів⁵⁹.

Частина королівської армії, яка не охороняла армію Михайла Шейна, повинна була рушити в бік міста Біла (або Бяла) (суч. м. Белий, Тверська обл., Росія) — мова про це йшла в районі початку березня⁶⁰. У спробах взяти місто Білу польські війська двічі підпалювали мури міста. 7 квітня розпочато дводенний артилерійський обстріл міста. Також, місто намагалися взяти за допомогою підкопів — декілька днів копали, проте відбувся обстріл і багато

⁵⁶Godziszewski W. Polska a Moskwa za Wladyslawa IV. Krakow: Polska Akademia Umiejetnosci, 1930. S.12.

⁵⁷ Там само. S.13.

⁵⁸ Kupisz D. Smolensk 1632-1634. Warszawa, 2001. S.217.

⁵⁹ Там само. S. 216-217.

⁶⁰ Там само. S. 218.

солдат загинули. В кінці квітня, король зрозумів, що під Білою вони марнують час, особливо, враховуючи, що до південних кордонів йдуть османські війська (8 квітня султан Мурад IV оголосив святу війну проти Речі Посполитої). Тому 15 травня тепер уже з річпосполитської сторони було надіслано комісарів до московського табору для проведення переговорів щодо перемир'я⁶¹.

Таким чином, річпосполитська делегація здобула додаткову мотивацію пришвидшити переговори з Москвою, які точилися з 30 квітня 1634 р. над р. Полянівкою. Річ Посполиту представляв хелмський єпископ і коронний канцлер Я. Задзик, віленський воєвода і польний гетьман Великого князівства Литовського К. Радзивілл, подільський воєвода і коронний польний гетьман М. Казановський, смоленський воєвода О. Корвін-Гонсевський, мінський воєвода О. Служка, кам'янецький каштелян О. Пісочинський, литовський референдарій і писар М. Тризна, королівський дворянин А. Рей, люблінський хорунжий М. Гневош, троїцький хорунжий О. Опалінський. Московське царство було представлено боярином Ф. І. Шереметьєвим, окольничим кн. О.М. Львовим, дворянином С.М. Проєстєвим, дяками Г. Нечаєвим і В. Прокоф'євим⁶².

Метою цього зібрання було укладення не просто миру, а саме вічного миру, адже попереднє Деулінське перемир'я (1618 р.) мало тимчасовий характер. Головною перепорою було те, що для укладення саме «вічного» миру Річ Посполита мусила б визнати Михайла Романова московським царем. Однак, по-перше, король Владислав IV ще не відмовився від своїх прав на московський престол, а, по-друге, титулатура московського царя включала формулу «всея Руси», що могло бути потрактовано як визнання права царя на києворуську спадщину.⁶³

61Kupisz D. Smolensk 1632-1634. - Warszawa, 2001. S. 228-230.

62 Кулаковський П. Полянівський мирний договір 1634 р. і спроби створення військового союзу між Річчю Посполитою та Московською державою // *Наукові записки. Сер: "Міжнародні відносини"*. 2010. Вип. 2. С.5.

63Там само. С.5.

Суперечка щодо титулатури розпочалася ще до початку переговорів над р. Полянівкою. Так, 25 березня 1634 року думні бояри у листі до річпосполитських сенаторів вимагали визнання титулу царя, від якого все ще не відмовився Владислав IV: “...że ani traktować o dalszym pokoju nie mogą, jeżeli tego tytułu JKМć nie odstąpi, dając rację (powód), że już go przed tym ustąpił i chcąc tego i przeszłymi transakcjami (rozprawami) dowodzić, że go tym tytułem u nich nie tytułowano”. На що сенатори відповіли, що якщо московити розірвуть попередньо узгоджені домовленості, то кров християнська, що проллється, буде на їхній совісті⁶⁴.

Початок же переговорів ознаменувався тим, що московська делегація почала звинувачувати Річ Посполиту у підтримці «Смути» та вимагати від Владислава IV зречення царського титулу. Зі своєї сторони річпосполитські комісари вимагали, щоб титул московського царя зберігався за Владиславом IV або його спадкоємцями, а кордон було встановлено за умовами договору з королем і великим литовським князем Казимиром Ягеллончиком 31 липня 1449 р.⁶⁵.

Однак, у підсумку, згідно з Полянівським миром, підписаним 14 червня 1634 р. Владислав IV таки зрікся московського престолу, за що Москва мусила виплатити компенсацію в обсязі 20 тис. рублів. Речі Посполитій відходили Смоленщина, Сіверщина і Чернігівщина разом з усіма прикордонними фортецями. Московія у свою чергу зреклася претензій на Лівонію, Курляндію та Естонію⁶⁶.

64 Nagielski M. *Diariusz kampanii smolenskiej Władysława IV 1633-1634*. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2006. S.299

65 Кулаковський П. Полянівський мирний договір 1634 р. і спроби створення військового союзу між Річчю Посполитою та Московською державою // *Наукові записки. Сер: “Міжнародні відносини”*. 2010. Вип. 2. С.5.; *Godziewski W. Polska a Moskwa za Władysława IV*. - Krakow: Polska Akademia Umiejetnosci, 1930. S.14-15.

66Kupisz D. *Smolensk 1632-1634*. - Warszawa, 2001. S.232-233.

II. 2. Встановлення кордонів на основі Полянівського миру (1634 р.)

За умовами Полянівського миру було визначено московсько-польський кордон, який майже повторював кордон, встановлений за Деулінським перемир'ям, проте з деякими поправками. Наприклад, на користь Московії було віддано місто Серпейськ (нині це с. Серпейськ, Калузької обл., Росія).

Польський дослідник Владислав Годзішевський пише, що визначити кордон було досить важко, оскільки були території, за які суперечки велися десятками років⁶⁷. Для визначення кордону прикордонні території поділили на 5 округів - невелський (з боку Московії — великолуцький), белзький (торопецький), дорогобузький (вяземський), рославський (брянський), новгород-сіверський (путивльський). Для роботи в кожному з цих округів було призначено окрему комісію. Кожна комісія повинна була складатись з трьох комісарів від кожної з сторін, при яких могло перебувати до сорока осіб почту⁶⁸.

Завданням комісій було встановити новий кордон «на основі давніх документів та договорів», що само собою мало легітимізувати досягнуті домовленості. З'їзд цих комісій було призначено на 1 жовтня 1634 р.. Кордони позначали характерними позначками на деревах, хрестами з московського боку і подвійними хрестами — з річпополитського, а в спірних місцях закопували предмети (каміння, кістки тварин, серпи, замки, тощо)⁶⁹.

Найменш спірним був белзький (торопецький) округ: Цю комісію проводили з польського боку: смоленський гродський писар Кшиштоф Ейдзятрович, белзький подстароста Павел Бореяша та вітебський підстолий Ян Жаба; з московського боку: князь Пьотр Волконський, дворянин Афанасій Желабузький і дяк Нікіфор Татарин⁷⁰.

67Кулаковський П. Полянівський мирний договір 1634 р. і спроби створення військового союзу між Річчю Посполитою та Московською державою // Наукові записки. Сер: "Міжнародні відносини". - 2010. - Вип. 2. - С.5-6.

68 Godziszewski W. Granica polsko-moskiewska wedle pokoju polaniewskiego (wytyczona w latach 1634-1648). - Krakow, 1934. S.9.

69 Там само. S. 9-10.

70Там само. S. 11.

Комісія на невелський (великолукський) зібралася в такому складі з польського боку: смоленський підсудок Херонім Чеханович, полоцький сотник Юзеф Кленовський, королівський секретар Анджей Конінський; з московського: князь Василь Ромодановський, дворянин Ларійон Сумін, дяк Дмитрій Прокоф'єв. Вони зібралися 1 жовтня 1635 р. і протягом 5 тижнів вони встановили кордони по річкам Ловоть, Комля. Проте наступили морози, тому працю в цьому окрузі було відкладено до 11 серпня наступного року. Поділ земель в цьому окрузі відбувся по повітам – Речі Посполитій відійшли Себеський та Красногородський, а до Москви – Пустожевський, Опочковський і Вишгородський. Інші території цього округу залишилися спірними⁷¹.

На дорогобузький (в'яземський) округ була зібрана така комісія з польського боку: смоленський стольник Александр Реут, дорогобужський воєвода Ян Кжеменецький та Мачей Весоловський; з московського боку: князь Нікіта Меzeńський, осип Хлопов та дяк Потап Внуков. Ця комісія зібралася 30 серпня 1634 р. і цього ж року вдалося встановити кордон між дорогобузьким і белзьким з московським в'яземським — це 130 км, починаючи від гирла р. Полянівки і на північ до московського Зубовського повіту, до сусіднього округу белзького (торопецького). Далі розділено було дорогобузький та смоленський повіти з відступом на користь Московії — віддане м. Сарпейськ і до р. Десни⁷².

Комісія рославського (брянського) округу зібралася 10 жовтня 1634 р.. Спірними в цьому окрузі були Ороньцька і Пасинська волості. За Полянівським договором вони були польськими, проте в ході переговорів комісій вони відійшли Московії. Цей округ був єдиним, де так і не дійшло до фактичного розмежування, оскільки члени комісії не могли дійти консенсусу щодо ведення документації. Мова йдеться про титулування в офіційних паперах, польська делегація не могла

⁷¹Godziszewski W. Granica polsko-moskiewska wedle pokoju polaniewskiego (wytyczona w latach 1634-1648). - Krakow, 1934. S. 15-16.

⁷²Там само. S.16-17.

погодитись на підписання угоди, якщо в королівському титулі не буде епітета “Найясніший”⁷³.

Найбільше труднощів під час проведення комісії було в новгород-сіверському (путивльському) окрузі, оскільки на цій території був найбільш родючий ґрунт. Проведено було кордон між Новгород-Сіверським та Рильським на 160 км вздовж р. Клевень до її гирла, а далі до р. Сейм., аж до Конотопа⁷⁴.

Складність проведення комісій на новгород-сіверському (путивльському) та рославському (брянському) округах змусило монархів двох держав повторно провести переговори в жовтні 1635 р., для яких з Речі Посполитої було відправлено послів до Московії. Проте під час дороги один з послів занедужав та помер, що змусило відкласти переговори. Переговори були перенесені на 1636 р., які теж виявились безрезультатними. Лише в 1637 р. сторони змогли дійти консенсусу: Московії було передано в рославському (брянському) окрузі спірні території Вороницької та Пачинської волості — це 30 сіл і село Зарин. Ця ж сама комісія і зайнялася новгород-сіверським (путивльським) округом: на користь Московії було віддано м. Трубецьк (нині це м. Трубцевськ, Росія)⁷⁵.

За проведеними комісіями було встановлено польсько-московський кордон, що починався від кордону з Інфлянтами і протягувався на південь на 2580 км⁷⁶ (див. Додаток 1).

Призначені прикордонні комісії діяли протягом майже всього правління Владислава IV і лише в 1637 р. було вирішене останнє проблемне територіальне питання, що фіналізувало новий кордон між Річчю Посполитою та Московським царством. Діяльність комісарів була ускладнена не тільки проблематикою

⁷³ Там само. S. 17.

⁷⁴ Godziszewski W. Granica polsko-moskiewska wedle pokoju polaniewskiego (wytyczona w latach 1634-1648). - Krakow, 1934. S. 20.

⁷⁵ Там само. S. 23.

⁷⁶ Там само. S. 79.

спілкування з супротивником, а й позицією місцевих магнатів, які хотіли приєднання прикордонних територій до своїх володінь.⁷⁷

⁷⁷ Nagielski M. Rywalizacja Rzeczypospolitej z Państwem Moskiewskim o dominację w Europie Środkowo-Wschodniej w XVI–XVII w.. - S.105.

Розділ III. Практики примирення на завершення Другої Смоленської війни

III.1. Попередні перемовини: предмет та обставини

Встановлення ініціатора початку мирних переговорів важливе з тієї причини, що в ранньомодерний час ініціювання переговорів вважалося визнанням своєї слабкості⁷⁸. Проаналізовані нами джерела свідчать, що на завершення Другої Смоленської війни ініціатором переговорів могли бути саме московити. Перша згадка про це є за 21 жовтня 1633 р.: “Trębacz nieprzyjacielski z kilką bojar przyjechał chcąc o dobrym dziele traktować [...]”⁷⁹. Проте під “добрими ділами” тут передусім мався на увазі обмін полоненими. Тоді ж московитам було дозволено забрати тіла своїх загиблих та розпочато обмін полоненими. Через три дні – 24 жовтня – до річпосполитського табору прибули двоє бояр у супроводі гінця, аби домовитись про зустріч двох делегацій для початку попередніх перемовин. Його умовою було те, аби ні з польського боку, ні з московського не було жодного “німця”⁸⁰.

Уже наступного дня – 25 жовтня 1633 р. дві делегації мали зустрітись “в полі”, при тому було припинено військові дії з обох сторін. Проте московська делегація запізнювалася, а надісланому з річпосполитського табору гінцеві пояснила, що з власних причин не може почати переговори в цей день⁸¹. Вірогідно, що причиною відмови приїхати “в поле” на “розмову” було те, що шлях туди перегороджували запорізькі козаки⁸².

Тож, попередні переговори насправді розпочалися 27 жовтня в самому Смоленську. Знову ж таки, московська делегація довго тягнула з в'їздом, тричі надсилаючи гінця для того, аби домовитись про його умови. Передусім

78 Григор'єва Т. Укладення миру після Хотинської війни (1620-1621 рр.): спроба переоцінки досягнутих домовленостей. *Україна в Центрально-Східній Європі*. Вип. 9–10. Київ: Інститут історії України, 2010. С. 42-59

79 Гінець неприятели в супроводі декількох бояр, приїхали та хочу вести переговори про добрі діла... [...] (Nagielski M. *Diariusz kampanii smolenskiej Władysława IV 1633-1634*. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2006. S. 145).

80 Там само. S. 148.

81 Там само. S. 148.

82 Там само. S. 150.

московську делегацію цікавило право в'їхати в місто з розвиненими стягами, але безпосередній опис в'їзду оминає цю деталь⁸³. Цього разу йшлося про обмін “незначними” полоненими, і конкретних домовленостей досягти не вдалося⁸⁴.

Надалі майже в кожному листі, де йдеться про переговори, зазначається, що московська делегація часто змінює свої плани щодо дати зустрічі та умов її проведення. Відтак, річпосполитська делегація вдавалась до маніпуляції, аби таки вивести московську делегацію на “розмову”. До таких маніпуляцій зараховуємо поголос, що Річ Посполита уже досягнула миру з Османською імперією і на підмогу до польсько-литовської армії іде двадцятитисячна османська армія⁸⁵.

На противагу, московити надсилали у Смоленськ фальшиві новини про те, начебто король Владислав пішов воювати проти османців, а московському війську уже вдалося завоювати всю Литву. Намагаючись виграти «війну новин», ставкою в якій могла бути лояльність мешканців Смоленська, з річпосполитського табору до міста направили спеціального гінця зі звісткою, що насправді король особисто прибув обороняти Смоленськ. За словами автора листа, це дуже сильно підняло дух мешканців міста: “Tam jaka radość była, trudno opisać”⁸⁶. Також, великий литовський гетьман Криштоф Радзивіл надсилав гінців безпосередньо в московський табір до очільника московського війська Михайла Шейна та офіцерів найманих військ, намагаючись переконати їх у тому, що Річ Посполита займає вигідні позиції і, безумовно, переможе⁸⁷. Слід зазначити і те, що на фоні перших мирних контактів сторони не полишали спроб здобути стратегічну перевагу. В листі Анджея Буяльського описаний ще один епізод переговорів, де 12 листопада виїхали польські комісари та московські

83 Nagielski M. *Diariusz kampanii smolenskiej Władysława IV 1633-1634*. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2006. S. 151.

84 Там само. S. 151.

85 Там само. S. 154-155. Насправді, польсько-османську мирну угоду буде укладено аж у серпні 1634 р.

86 Там само. S. 206.

87 Там само. S. 251.

посланці на “rozgovor” щодо обміну все ж тими полоненими. Проте в цей час, не дивлячись на те, що вирішено обмінюватись полоненими, було донесено, що московський бік таємно влаштовує напад на козацькі полки, що знову порушило цей самий обмін полоненими. Проте виявилось, що це був не просто напад, а спроба мобілізації конних військ в околицях Білої⁸⁸.

20 листопада відбувся гарматний обстріл табору, де стояв король зі своїм почтом, який за описом Анджея Буяльського закінчився без великих людських втрат⁸⁹. Наступні кілька днів московська сторона демонструвала втрату інтересу до продовження перемовин, але 28 листопада знову надіслала гінця, пропонуючи обмін полоненими, проте цього часу уже король Владислав IV наказав не поспішати з відновленням переговорів⁹⁰. При тому річпосполитська сторона збирала інформацію про стан армії супротивника, для чого помічними вважалися будь-які свідчення. Так, козаки були затримали московського пекаря і “Niewiasta także jedna nasza, którą była Moskwa pojmała, gdy od Smoleńska obóz się tu przenosił uciekszy od nich [...]”. Обидвоє засвідчили, що в московитів була погана ситуація із провіантом⁹¹.

Часом щастило і перехопити московських гінців з табору Михайла Шейна до царя. У вилучених листах була вже конкретна інформація щодо кількості найманих військ, а також місця їх дислокацій⁹². В кінці грудня, за словами Яна Москожовського, було перехоплено і відправлено до Смоленська московського гінця, який їхав від царя до табору Михайла Шейна. З гінцем вів бесіду смоленський воєвода Александр Гошевський, який дізнався, що бояри бажають миру, що вони звинувачують у війні покійного патріаха Філарета (1553-1633 рр)

88 Nagielski M. *Diariusz kampanii smolenskiej Władysława IV 1633-1634*. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2006. S. 166-167.

89 Там само. S.172-173.

90 Там само. S. 178.

91 Жінка, одна з наших, яка була захоплена Москвою в полон, змогла втекти від них (Nagielski M. *Diariusz kampanii smolenskiej Władysława IV 1633-1634*. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2006. S.158)

92 Там само. S.160

та Михайла Шейна, але хочуть укладення миру за умови, що вони самі оберуть переговорників від Речі Посполитої⁹³. У листах, які вилучили у гінця, містився прямий наказ розпочинати мирні переговори. Тут же були зазначені умови, на яких Москва була готова укласти мир. Ключовою умовою укладення миру значилося визнання царського титулу з боку Речі Посполитої, а в іншому випадку – декларувалося продовження війни⁹⁴.

У листі-відповіді senatorів до думних бояр містилася згода розпочати мирні перемовини і наголошувалося, що обидва народи – і Московського царства і Речі Посполитої є християнськими, а, отже, їм потрібно єднатися проти османів, щоб “[...] ręka krześcijańska mocniła a bisurmańska słabiła[...]”⁹⁵. Також сенатори наголошували, що війну таки розв’язала Москва, однак погоджувалися розпочати мирні переговори і запрошували уповноважених московських послів з відповідними грамотами та інструкціями на переговори, які будуть проводитися на кордоні між Дорогобушем та В’язьмою, на річці Полянівка⁹⁶.

З вищесказаного можна виснувати, що в ході попередніх перемовин про початок мирних переговорів кожна зі сторін намагалась задекларувати свою перемогу у конфлікті. Це, зокрема, простежується у претензії московської делегації на в’їзд у Смоленськ з розвиненими стягами та в кількарразовому показовому зриві перемовин, чим московська делегація демонструвала позірний брак інтересу до укладення миру.

III.2. Обмін полоненими

Під час вищеописаної попередньої фази мирних перемовин сторони, по-перше, декларували, сам намір укласти мир, а, по-друге, обмінювались всієї воєнної кампанії постійно йшли процеси обміну полоненими, оскільки це

93Nagielski M. Diariusz kampanii smolenskiej Wladyslaw IV 1633-1634. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2006. S. 247

94Rembrowski A.Dyarysz wojny moskiewskiej 1633 roku. Warszawa, 1895. S. 73.

95Рука християнська була непохитною, а бусурманська слабшала (Rembrowski A.Dyarysz wojny moskiewskiej 1633 roku. - Warszawa, 1895. S. 76.)

96 Rembrowski A.Dyarysz wojny moskiewskiej 1633 roku. Warszawa, 1895. S. 79.

важливий важіль впливу. Від початку були сформовані певні принципи, за якими відбувався обмін. Проте протягом часу, під певними обставинами, про які буде йтися нижче, ці принципи змінювалися.

Щодо власне обміну полоненими -- В листі підкоморія Якуба Максиміліана Фредри до краківського ксьондза (księdza scholastyka krakowskiego) сказано про встановлені умови обміну так: “... aby oficer za oficera, żołdat za żołdata był dawany, a co by supereset [było nad], aby zwyczajnym żołdem odkupować...”⁹⁷. Проте на практиці, такі умови були по суті лише на папері, в дійсності такий “рівноцінний” обмін було важко вчинити, оскільки потрібно оцінити важливість життів, тому на ґрунті цього формувались суперечки. Складність полягала в тому, що були стратегічно важливі постаті, які були “безцінними трофеями”, яким не було заміни, а також не завжди виходило знайти рівноцінну заміну полоненому, тому доводилось або збільшувати кількість полонених, яких віддають, або доплачувати в грошовому еквіваленті.

В листі Анджея Буяльського описаний ще один епізод переговорів, де 12 листопада виїхали польські комісари та московські посланці на “rozwowor” щодо обміну все ж тими полоненими. Проте в цей час, не дивлячись на те, що вирішено обмінюватись полоненими, було донесено, що московський бік таємно влаштовує напад на козацькі полки, що знову порушило цей самий обмін полоненими. Проте виявилось, що це був не просто напад, а спроба мобілізації конних військ в околицях Білої (нині м. Білий, Тверська обл., Росія)⁹⁸.

Проте в Смоленську в решті, було зібрано в Смоленську всіх московських полонених (70 осіб, 50 з яких належали до родової аристократії були шляхетного походження). Комісарами з польського боку в цей раз були пан Абрамовіч та пан Харлінські, які були відповідальні за перевезення полонених. Після того, як

97Щоб офіцера за офіцера давати, солдата за солдата, а якщо буде більше, то звичайною платнею віддавати (Nagielski M. *Diariusz kampanii smolenskiej Władysława IV 1633-1634*. - Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2006. S.152)

98 Nagielski M. *Diariusz kampanii smolenskiej Władysława IV 1633-1634*. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2006. S. 166-167.

в'язнів відвезли до призначеного місця, комісари, повертаючись, потрапили під обстріл московськими військами⁹⁹. Однак, обміну полоненими це не зірвало, і 15 листопада було продовження обміну полоненими. Обмін був проведений по домовленому протоколу, тобто по рівну: 27 московитів обміняли на 25 шляхтичів з польсько-литовського боку. Залишилися лише майор пан Бутлеров та капітан пан Абрахамочов, їх повернення було перенесено на наступні дні¹⁰⁰.

Наступного дня московська сторона призупинила обмін, як припускають, через те, що поляки поставили напроти їхнього табору шанець:

Naszy komisarze ślali do Moskwy, chcąc im więźniów jeszcze drugich oddawać, a swoich ostatek rekuperować* (odzyskać) , ale nie chcieli wyjechać, i poczęli strzelać na tych więźniów, których im sprowadzono, a to podobno poruszeni postawieniem nowego szańcu od naszych przeciwko im przeszłej nocy¹⁰¹.

Тобто вони не йшли на контакт, демонстрували, що подальшої розмови не буде.

Проте уже, 18 листопада знов відбувся обмін поновився полоненими, де 97 московських полонених обміняли на польсько-литовських 73 шляхтича, причому за різницю у 24 особи московити сплатили викуп, суму якого у джерелах не згадано вирішено виплатити грошима¹⁰².

Власне, в цей момент, можна сказати, що відбулася зміна в принципі обміну полоненими, оскільки 2 грудня Московія послала гінця на розмову до короля для того, аби знову змінити умови обміну полоненими: цього разу домовились обмінюватись лише по кількості полонених незалежно від їхнього статусу, а решту видати безоплатно (таку різницю в числі полонених обраховували уже менше 40 осіб)¹⁰³. Іншими словами, тепер домовилися про обмін «всіх на всіх».

⁹⁹Nagielski M. *Diariusz kampanii smolenskiej Władysława IV 1633-1634*. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2006. S. 167.

¹⁰⁰ Там само. S. 168.

¹⁰¹Наші комісари надіслали до Москви полонених, хотіли московських віддати і своїх забрати, але вони почали стріляти по в'язнях, яких до них провадили, а то, певно, через те, що наші поставили напроти них новий шанець. (Nagielski M. *Diariusz kampanii smolenskiej Władysława IV 1633-1634*. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2006. S. S.169.

¹⁰² Там само. S.170-171.

¹⁰³Там само. S. 238

Продовження цих переговорів було 5 січня, тому зі слів написаних в щоденнику, Московія не хотіла вести переговори ні про що, окрім обміну в'язнями¹⁰⁴.

З 14 до 20 січня 1634 року було поновлено активні воєнні дії, тому переговори на цей час припинилися. Проте після битви під Полоцьком (20 січня 1634 р.), московська сторона запропонувала розпочати переговори на Жайворонковій горі, і в той же день Владислав IV вирушив туди¹⁰⁵. Можна припустити, що король власною персоною поїхав вирішувати питання обміну полоненими, тому що напередодні було взято в полон людей з королівської гвардії, зокрема пана Воловича (дворянина короля та писаря, який власною персоною їздив до Москви)¹⁰⁶.

29 січня 1634 р. після битви і захоплення полонених, вирішено було знову ними обмінятися: з Полоцька надіслали московських полонених, в свою чергу Московія вислала своїх полонених з проханням не розпочинати активних дій, поки вони не дадуть відповідь на нові умови миру¹⁰⁷.

III. 3. Організація переговорів: спосіб та рівень контактів

Під час основного раунду мирних переговорів контакти між сторонами відбувалися в двох місцях: на так званій Жайворонковій горі (зважаючи на топографію місцевості її доречніше було б означити як пагорб) під Смоленськом і безпосередньо у Москві. Можна зробити припущення, що Жайворонкову гору обрали місцем переговорів як нейтральну територію, оскільки табір Шейна стояв з протилежного боку гори від міста, а сам Смоленськ належав Річ Посполитій. Причому табір Шейна стояв прямо у підніжжя гори¹⁰⁸, і тому найближчий шлях для того, щоб зустрітися з річпосполитськими комісарами пролягав просто через гору. Саме на такій нейтральній території зустрічалися представники делегацій,

104 Nagielski M. *Diariusz kampanii smolenskiej Wladyslawa IV 1633-1634*. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2006. S. 245.

105 Там само. S. 257

106 Там само. S. 256. Згідно з щоденником Яна Москожовського король поїхав на переговори 23 січня. Rembrowski A. *Dyarysz wojny moskiewskiej 1633 roku*. Warszawa, 1895. S. 87.

107 Там само. S. 260.

108 Там само. S. 138.

визначених до переговорів, і саме тут московських делегатів приймав король Владислав IV. Вірогідно, саме для того, щоб забезпечити королю відповідний його гідності церемоніальний простір на горі було зведено намет, оббитий шкірою та зеленою тканиною (можливо, оксамитом)¹⁰⁹.

На цій нейтральній території сторони зустрічались для того, щоб обговорити умови в'їзду московської делегації в Смоленськ, для передачі листів для царя й боярської думи¹¹⁰ та для обміну полоненими. Тут же відбувалась фінальна зустріч комісарів безпосередньо перед підписанням Полянівського миру, і на цій зустрічі сам король Владислав IV і Михайло Шейн підтвердили принципові умови, на яких мав бути сформований текст мирного договору. Після цього чернетку тексту надіслали до Москви, аби на них погодився сам цар¹¹¹.

Переговори ж стосовно умов безпосередньо Полянівського миру відбувалися на письмі - шляхом обміну листами між королем і найвищими достойниками та царем і боярською думою¹¹². Поденний запис за 19 листопада 1633 р. фіксує процедуру таких контактів. Так, річпосполитська делегація прибула до Москви з королівськими листами, в яких було перераховано пропозиції щодо умов майбутнього миру. Листи були передані боярам і до обговорення змісту цих листів було допущено 4 польських комісара. Через кілька днів після цього обговорення комісарам вручили царську грамоту, яка містила відповідь на лист короля¹¹³.

109 Nagielski M. *Diariusz kampanii smolenskiej Władysława IV 1633-1634*. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2006. S. 275.

110 Там само. S. 244.

111 Там само. S. 282.

112 Там само. S. 171- 272.

113 Там само. S. 171.

III.4. Ритуал примирення

Однією з умов примирення з польсько-литовського боку було надання присяги Михайлом Шейном. Потреба в цьому була для того, аби підтвердити свої переможні позиції, оскільки присяга передбачала визнання з боку Московії переможцем Річ Посполиту не лише фактично, а й символічно.

З цього приводу 17 лютого 1634 р. московські комісари приїхали на Жайворонкову гору, аби висловили незгоду з тим, щоб скласти присягу королю про припинення бойових дій протягом двох місяців, а також не погоджуються кинути стяги (хоругви) під ноги королю. Проте вони погоджуються віддати усі гармати, окрім полкових.

На цю заяву польські комісари відповіли, що вони готові укласти мир лише за таких умов, проте готові йти на поступки, і подовжити термін складання присяги до чотирьох місяців. Також, вони згодні на те, аби московити забрали полкові гармати. Проте, вони наполягали, що умова щодо присяги Шейна та його війська, а також складання всіх хоругв до ніг королю мусить залишитись незмінною. Польські комісари наголосили, що це їхня остання пропозиція і вони не прийматимуть надалі жодних протестів - або ж переговори закінчено¹¹⁴.

18 лютого сторони домовились про складання присяги протягом трьох місяців, і погодились на те, щоб скласти хоругви до ніг короля з тим, щоб потім підняти їх із землі з його згоди. Московити також просили про виняток щодо присяги Шейна (аби він не складав присяги, оскільки пізніше йому це стане смертним вироком), але поляки на це не погодились¹¹⁵.

В обраному джерелі окрім умов, за якими буде підписуватись мирний договір, автор додає текст присяги Михайла Шейна та його війська королю Владиславу. Зміст тексту свідчить про те, що московський бік мав програшні позиції, оскільки саме вони дають згоду на те, аби бути в „облозі” королівського

114 Nagielski M. *Diariusz kampanii smolenskiej Wladyslawa IV 1633-1634*. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2006. S. 273-274.

115 Там само. S. 274-275.

війська і саме вони “цілують панський хрест” (себто присягають). Також, військо Шейна зобов’язувалось “скласти до ніг” короля зброю (після присяги додається список з кількістю підношень)¹¹⁶. Відтак, символічно поразка московського війська маркувалася тим, що, по-перше, воно було змушене присягнути перед чужим монархом, і, по-друге, ритуалом складання хоругов та зброї до ніг цього ж монарха. Дозвіл підняти хоругви з землі зі згоди короля Речі Посполитої означав, що саме від його милості тепер залежить збереження гідності московських воєначальників.

В ході подальшого листування сторони домовилися щодо того, хто був «справжнім винуватцем» війни – провину поклали на уже покійного патріарха Філарета та колишнього смоленського воєводу Михайла Шейна¹¹⁷.

Підготовка до церемонії примирення та безпосередньо укладення мирного договору розпочалася після того, як очільники річпосполитського війська присягнули на знак згоди про те, що вони будуть підкорюватись рішенням комісарів та короля і не будуть грабувати та атакувати московські війська¹¹⁸.

Важливим елементом примирення є те, хто все ж буде першим виводити свої війська з держави, з якою воюють. Хоча для річпосполитського суспільства важливо не лише, хто буде першим виводити війська із держави, з якою ворогують, а й яким чином ці війська будуть виходити. Тому для виходу війська Шейна присвячено окремий пункт (це пункт 13) в умовах для підписання мирного договору, де дуже детально прописано, яким чином повинно відбуватись відходження московських військ з території Речі Посполитої. Звучить це так:

Wychodzić mają z ostrogu swego ze zwinionemi chorągwiami, z pogaszonemi knotami, telko po pięci pod każdą chorągwią knotów zapalonych mają, w bębny nie bijąc i nie trąbiąc, i tak do miejsca naznaczonego cicho iść mają, tam gdzie KJMci stać będzie, gdzie przeszedłszy (przeszedłszy) i stanąwszy, pod nogi JKMci na ziemię wszystkie chorągwie położyć mają, a sami chorążowie po trzy kroki nazad od chorągwi swych odstąpiwszy, czekać mają, że im p. hetman imieniem JKMci chorągwie podnieść rozkaże, tedy one

116 Nagielski M. *Diariusz kampanii smolenskiej Władysława IV 1633-1634*. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2006. S.S. 289-290.

117 Там само. S. 277.

118 Там само. S. 288.

podniowszy, knoty zapaliwszy, w bębny uderzywszy, bez wszelakiego omieszkania w drogę iść mają, wziąwszy z sobą działek regimentowych dwanaście za pozwoleniem osobliwym JKMcі, do których prochu i kul do dziesięciu nabicia, a do muszkietów dwadzieści raz wystrzelenia i knotów także z pozwolenia Je [go] KMcі słuszną miarę wziąć mają¹¹⁹.

Хоча офіційно текст мирного договору був складений 13 червня 1634 р., в Смоленську ще 5 червня святкували перемогу та встановлення перемир'я — про це свідчить урочисте святкування миру за участі короля в місцевому костелі. Таким чином, ключовим акордом ритуалу примирення на знак укладення Полянівського миру було ритуальне визнання московським військом своєї поразки, яку маркувала присяга воєначальників (у тому числі очільника війська Михайла Шейна), складання хоругв до ніг короля Речі Посполитої та відхід московського війська першим з місця воєнного зіткнення¹²⁰.

119 Вони повинні вийти зі своїх обозів зі згорнутими прапорами, з погашеними гнітами, маючи під кожною хоругвою лише по п'ять запалених гнітів, не б'ючи в барабани і не сурмлячи, і так мають у тиші йти до призначеного місця, де стоятиме король, і туди пройшовши й ставши вони мають скласти всі свої хоругви на землю, під ноги Його Королівської Милості, а хорунжі мають відступити на три кроки від своїх хоругв, і почекаати, доки гетьман іменем короля дозволить підняти хоругви, і тоді їх піднявши для них, запалити гноти і вдарити в барабани, і відійти без зволікання, взявши з собою дванадцять полкових гарматок за особливим дозволом короля, а з ними порохи і до десятка ядер, і до мушкетів — на двадцять пострілів, і гнітів також, з дозволу Його Королівської милості, слушну кількість. (Nagielski M. *Diariusz kampanii smolenskiej Wladyslawa IV 1633-1634*. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2006. S. 286.)

120 Nagielski M. *Diariusz kampanii smolenskiej Wladyslawa IV 1633-1634*. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2006. S. s.309.

Висновки

Досліджуючи Смоленський конфлікт, як складову військових та дипломатичних змагань Речі Посполитої з Великим князівством Московським, можна зробити такі висновки:

1) Причиною низки воєнних зіткнень між Річчю Посполитою та московським царством за Смоленськ передусім була його стратегічна важливість. Володіння “Смоленською брамою” відкривало шлях до експансії в напрямку кожної зі сторін конфлікту. Поза тим, найважливішою причиною річпосполитсько-московських конфліктів першої третини XVII ст. залишалося володіння царським титулом, на який претендував король Речі Посполитої Владислав IV, таким чином не визнаючи легітимність правління царя Михайла Федоровича Романова.

2) Підписання Деулінського перемир'я (1618 р.) на завершення Першої Смоленської війни не вичерпало конфлікт між сторонами, а розглядалося Москвою як час для підготовки до «реваншу», як військово, так і дипломатично. В ході Другої Смоленської війни річпосполитське військо продемонструвало перевагу, проте король Владислав IV використав найпершу нагоду до початку переговорів через загрозу зі сторони Османської імперії. Саме це посилювало переговорні позиції Москви, і при підписанні Полянівського мирного договору (14 червня 1634 р.) король Владислав IV погодився зректися царського титулу. Процес встановлення кордонів на завершення війни був досить довгим процесом, який тривав понад два роки, адже йшлося про розмежування уздовж близько 3 тисяч кілометрів,.

3) Ініціатором початку переговорів виглядає саме московська сторона, що само по собі означало визнанням своєї слабкості. Процедура примирення на завершення війни складалася з кількох етапів. Спочатку попередні перемовини, які відбувалися під час воєнних дій і стосувалися передусім обміну полоненими. Полонених обмінювали спочатку відповідно до військового знання, а пізніше – всіх на всіх.

Основним місцем переговорів була Жайворонкова гора як нейтральна територія, і саме тут зустрічалися річпосполитська та московська делегації та проходив обмін полоненими. Проте ключові умови Поляннівського мирного договору обговорювалися шляхом обміну письмовими пропозиціями між річпосполитськими сенаторами та московськими боярами.

Ритуал примирення на завершення конфлікту повною мірою оприявнював поразку московської армії. Зокрема, річпосполитському королю присягали московські воєначальники включно з очільником московського війська Михайлом Шейном. Присяга передбачала складання московських хоругв королю під ноги, що означало повну капітуляцію московського війська та визнання свого програшу. Також, визначався порядок виведення військ — першими повинні були вивести свої війська московити, що також було виразним атрибутом поразки у конфлікті.

Список використаних джерел та літератури

1. Джерела:

1. Nagielski M. *Diariusz kampanii smolenskiej Wladyslawa IV 1633-1634.* - Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2006. 364 s.

2. Rembrowski A. *Dyarysz wojny moskiewskiej 1633 roku.* - Warszawa, 1895. 151 s.

2. Література:

2.1. Монографії:

1. Козляков В. *Смута в Росии. XVII век.* Москва: Омега-Пресс, 2007. 159 с.

2. Старченко Н. *Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI — XVII ст.).* Київ: Laurus, 2014. 510 с.

3. Флоря Б. Н. *Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI – начале XVII вв.* Москва: "Наука", 1978. 303 с.

4. Godziszewski W. *Polska a Moskwa za Wladyslawa IV.* Krakow: Polska Akademia Umiejetnosci, 1930. 72 s.

5. Godziszewski W. *Granica polsko-moskiewska wedle pokoju polaniewskiego (wytyczona w latach 1634-1648).* Krakow, 1934. 96 s.

6. Kupisz D. *Smolensk 1632-1634.* Warszawa: Dom Wydawniczy Bellona, 2001. 133 s.

2.2. Статті:

1. Зорин А. *Великий рейд Александра Лисовского (март-декабрь 1615 г.)* Курск: Курский государственный областной музей археологии, 2008. С. 224-232.

2. Кулаковський П. *Полянівський мирний договір 1634 р. і спроби створення військового союзу між Річчю Посполитою та Московською державою // Наукові записки.* 2010. Вип. 2. - С. 3-21.

3. Кулаковський П. *Українські землі під час Смоленської війни (1632-1634 рр.).* Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2014. С. 86-114.

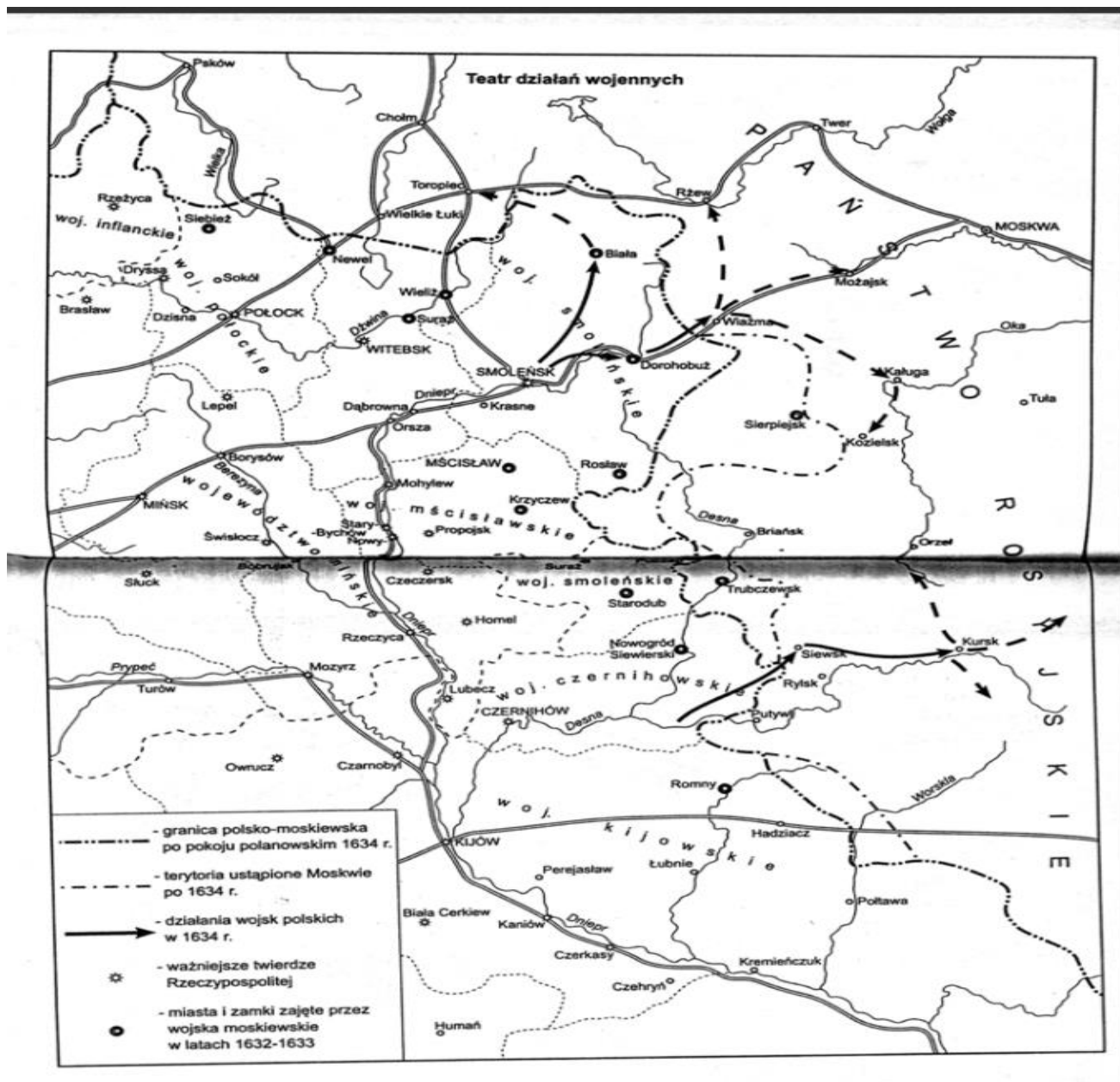
4. Меньшиков Д. Н. Затишье перед бурей. Боевые действия под Смоленском в июле—августе 1633 года // *Война и оружие: Новые исследования и материалы*. Материалы научно-практической конференции 12—14 мая. Ч. II. 2010 г. С. 103-119
5. Смирнов Н. Очерки военной истории Смутного времени. Осада Смоленска 1613-1616 гг. // *История военного дела: исследования и источники. Специальный выпуск IV. Смоленские войны XV-XVII вв.* С. 206-260.
6. Столпаков Б. О новациях в дипломатии России конца первой трети XVII столетия. С.66-70.
7. Nagielski M. Rywalizacja Rzeczypospolitej z Państwem Moskiewskim o dominację w Europie Środkowo-Wschodniej w XVI–XVII w.. S. 87-115.

3. Довідкові:

1. Polski słownik biograficzny: w 52 tomach/ red. naczk. Emanuel Rostworowski. Wrocław: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1977. T. 22. 824 s.
2. Uruski S. Rodzina. Herbarz szlach ty polskiej/ Warszawa: Księgarnia Gebethnera i Wolffa, 1914.T.11. 384 s.

Додатки

Додаток 1. Мапа польсько-московського кордону за полянівським мирним договором 1634 р..

Джерело: Kupisz D. Smolensk 1632-1634. - Warszawa, 2001. - S.264.